

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1941

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46

ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ. της Κ.ε.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΙΩΝΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗ

« Δίνε άμέτρητα τά αγαθά σου, χωρίς ύπολογισμούς και ανταπόδοση, αλλά και βάστα τόν έαυτό σου έτσι ύποχείριο, ώστε σέ κάθε στιγμή νά μπορείς νά μείνεις ή νά ξαναγίνεις εύκολα κυρίαρχός του. Τό μόνο πού μένει μέσα σου είναι τό αίσθημα ένός πόθου άνεκπλήρωτου, πού πονεί. Ξεχνάς εύκολα τούς περασμένους και περαστικούς πόθους σου. Στο τέλος άπομένει μιá χλωμή θύμηση πού ξανάρχεται άριά και πού, και λές : αυτός είναι ό κόσμος. »

Στίς άδρες αυτές γραμμές του τελευταίου βιβλίου του Ίωνος Δραγούμη συγκεντρώνονται, θαρείς άρμονικά, τά περισσότερα στοιχεία της πολύπλευρης προσωπικότητάς του: ή έξαρση και ή λατρεία του Έγώ, ή άυστηρή άσκηση της έσωτερικής ζωής, ή άνάγκη της προσφοράς του έαυτού του μέσα στη δράση, ή γενναιότητα άπέναντι στη μοίρα του και, στο βάθος, σάν κατακάθι, μιá ορισμένη συνείδηση της ματαιότητάς των πάντων, μιá άθεράπευτη άμφιβολία, μιá κρυμμένη πικρία πού δίνει τόν τόνο της σ' όλη την ύπαρξή του.

Στό σχηματισμό της πνευματικότητας αυτής και στην έξώθησή της, από καιρό σέ καιρό, σέ ορισμένες έσχατες συνέπειες, συντέλεσαν δύο βασικές ξένες έπιρροές, κατά τό μάλλον ή ήττον όμολογημένες στα γραφτά του Δραγούμη και καθόλου άλλωστε έκπληκτικές προκειμένου για ένα καλλιεργημένο νέο του 1900, οι έπιρροές του Νίτσε και του Μπαρρές. Οι δύο συχωνεύτηκαν μέσα του ως ένα σημείο, ένώθηκαν όπωσδήποτε με τίς πηγαίες διαθέσεις του, συνδυάστηκαν με τή φιλοδοξία του, με τόν έθνικισμό του, με τόν έμφυτο στωικισμό του, πού φαίνεται πώς βάλθηκε νά τόν καλλιεργεί στην ώριμη ήλικία του (στο *Σταμάτημα* ό Μάρκος Αδρήλιος αναφέρεται πρώτος στον κατάλογο των διαλεχτών συγγραφέων του), για νά γίνει ό Ίων Δραγούμης τέτοιος πού έμελλε νά φτάσει ως έμάς. Μίλησα παραπάνω για άρμονία, μά δέν είτανε βέβαια ή ψυχική άρμονία κανόνας αυτής της ζωής. Σέ πολύ σπάνιες και φευγαλέες στιγμές φαίνεται

νά ολοκληρώθηκαν όλ' αυτά σ' ένα σύνολο όπωσδήποτε ίσορροπημένο και νά πλησίασαν τή γαλήνη. Ό κανόνας είτανε μάλλον ή αντίφαση, τό έσωτερικό σκίσιμο, ή δύσπνοια, ή άδυναμία της συμβίωσης μ' ένα Έγώ πού είτανε πάρα πολύ γεμάτο, αλλά όχι άρκετά ίσχυρό ώστε νά άφομοιώσει όλοτελα και νά σταθεροποιήσει τά πλούτη του. Ήδη, στο *Μονόπαι*, τό βιβλίο της πρώτης νιότης του, αισθάνεται κανείς τήν άπαρχή του έσωτερικού δράματος σέ ορισμένες έκλάμψεις σάν αυτή τήν άνησυχητική φράση: « Ξύπνησε άργά τό πρωί ό Άλέξης και είπε: Πάλι έγώ! »

Ή επίδραση του Νίτσε είναι γνώριμα όχι άτομικό του Δραγούμη, αλλά γενικό μιáς έλληνικής λογοτεχνικής γενεάς, πού οι χαρακτηριστικοί της αντιπρόσωποι είναι ό ίδιος ό Δραγούμης, ό Σικελιανός, ό Καζαντζάκης, και γύρω σ' αυτούς άρκετοί άλλοι με λιγότερη φήμη. Είναι ή γενεά πού συζητούσε στα νιάτα της, σάν κάτι φυσικό και προσιτό, τήν ίδρυση λ.χ. μιáς νέας θρησκείας ή ένός νέου πολιτισμού (βλ. στο *Όσοι ζωντανοί* μιá συζήτηση άνάμεσα στον Άλέξη και τό σύντροφό του, δηλαδή, όπως μάς μαθαίνει ό πρόλογος, άνάμεσα στο Δραγούμη και τό φίλο του Σουλιώτη - Νικολαΐδη: « — Θα ήθελα νά μούνα προφήτης καμμιάς νέας θρησκείας. — Τό ίδιο και γώ αισθάνομαι... »). Άργότερα είδαμε τό Σικελιανό, στην ώριμη ήλικία του, νά άγωνίζεται νά ολοκληρώσει και νά επιβάλει, όχι μονάχα στην Έλλάδα μά σ' όλη τήν Εύρώπη, τό θρησκευτικό δράμα του της Δελφικής Ίδέας. Είδαμε επίσης τόν Καζαντζάκη νά προσπαθεί, στο μεταίχμιο του μυστικισμού και της φιλοσοφίας, νά συλλάβει μιá νέα κοινωνική μεταφυσική με διεθνική αξία, ένα καινούργιο « πιστεύω » για τήν άρρωστη άνθρωπότητα. Ό Δραγούμης και, λίγο πριν άπ' αυτόν, ό Περικλής Γιαννόπουλος, πού φαίνεται νά τόν έπηρέασε με τό παράδειγμά του, φαντάστηκαν σέ ορισμένες στιγμές τούς έαυτούς των ως προφήτες ένός καινούργιου έλληνικού πολιτισμού, πού θα ξεπερνούσε σέ πνευματική και ήθική αξία τόν πολιτισμό

τῆς Εὐρώπης καὶ θὰ ἀχτινοβολοῦσε σ' ὅλη τὴ Γῆ. Τέτοιος εἶταν ὁ ἀέρας τῆς γενεᾶς ἐκείνης ποὺ εἶχε ἀνατραφεῖ μὲς στὴν ἀπαίσιαν ἀτμόσφαιρα τοῦ 1897 κ' εἶχε ὠριμάσει μὲς στὴ δίνη τοῦ πρώτου Μεγάλου Πολέμου. Ἡ μεγαλοπρέπεια τῶν λογοτεχνικῶν δραματισμῶν τῆς εἶταν ἴσως, ἀπὸ μιά ἀποψη, ἡ παρηγοριά της καὶ ἡ παρηγοριά τῆς Ἑλλάδας γιὰ μιά πραγματικότητα τόσο τυραννική.

Μέσα σ' αὐτὲς τὶς προσπάθειες, δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε πὼς ὁ Νίτσιε, κρυφὰ ἢ φανερά, εἶναι πανταχοῦ παρών: πόθος τῆς δύναμης, ἔξαρση τοῦ ἐξαιρετικοῦ ἀτόμου, ἀπεριόριστη αἰσιοδοξία του, ἀλλὰ αἰσιοδοξία ἐγωιστικὴ καὶ ἐγώκεντρικὴ, ποὺ ἀφορᾷ τὸν ἑαυτό του καὶ τὰ ἔργα του κι' ὄχι τὴ μάζα τῶν ἀδυνάτων τὴν ὁποία περιφρονεῖ, τοποθέτηση τοῦ ἐξαιρετικοῦ ἀτόμου σ' ἓνα ἐπίπεδο ἀνώτερο ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς ομάδας καὶ ἀναγνώριση τοῦ δικαίωμάτος του νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν ομάδα (ἔθνος, φυλὴ, κοινωνία, ἀνθρωπότητα) σὰ μιά ὄλη γιὰ νὰ παίξει, γιὰ νὰ δοξάζει τὸν ἑαυτό του, γιὰ νὰ ἐξυψώνει τὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ὁ Δραγοῦμης συμμετέχει στὸ πνεῦμα αὐτὸ τῶν διαλεχτῶν ἀνθρώπων τῆς γενεᾶς του, τὸ δέχεται καὶ τὸ μεταδίδει παραπέρα, τὸ μεταφέρει σ' ὅλα σχεδὸν τὰ βιβλία του καὶ, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, στὴν πολιτικὴ του δράση: «Ἐγὼ εἶμαι, καὶ πρέπει ἐγὼ νὰ ἐκταθῶ, νὰ ξαπλωθῶ ὅσο μπορῶ, χωρὶς νὰ σκέπτομαι τὸ ἔθνος μου. Βέβαια μέσα στὸ ἔθνος μου θὰ ξαπλώσω τὴ δύναμή μου, ὅσην ἔχω. Αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη, ἀφοῦ γεννήθηκα μέσα σὲ τοῦτο τὸ ἔθνος. Ἀλλὰ δὲ θὰ τὸ συλλογίζωμαι, παρὰ μόνο ὡς ὄργανό μου θὰ τὸ ἔχω.» Κι' ἄλλοῦ: «Ὅποιος ὅμως εἶναι ἀπὸ κείνους ποὺ πλάθουν ἰδανικά, ὁποῖος εἶναι δημιουργὸς εἰδώλων καὶ χαρακτῆς δρόμων καὶ νομοθέτης, θὰ ἔχει τὴν πεποίθηση πὼς δὲν ἀλλάζει καὶ πολὺ σὲ κανέναν καιρὸ καὶ σὲ κανέναν τόπο ἢ μεγάλη μάζα τῶν ἀνθρώπων, ὁ αἰώνιος Κάλιμπαν, καὶ μόνο γιὰ νὰ τὴ συναρπάξουν οἱ ἐξαιρετικοί, γι' αὐτὸ ἀξίζει.» Οἱ ἀφορισμοὶ αὗτοι εἶναι βέβαια πολὺ καθαρὰ διατυπωμένοι καὶ δὲ σηκῶνουν ἀμφιβολίες οὔτε γιὰ τὴν πνευματικὴ προέλευσή τους οὔτε γιὰ τὶς κατευθύνσεις ποὺ χαράζουν. Ὅσο ἂς μὴ βιαστοῦμε νὰ σχηματοποιήσουμε τὸ θέμα. Ὁ Δραγοῦμης πλέει στὶς ἀντιφάσεις, ζεῖ καὶ χαίρεται μέσα στὶς ἀντιφάσεις σὰν τὸ ψάρι στὸ νερό. Ἡ νικσεικὴ διάθεση δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸν ἐξηγήσουμε. Ἰσὶα-ἰσὶα θὰ τὸν δοῦμε συχνὰ νὰ τῆς ξεφεύγει, νὰ τὴν ξεχνᾷ ἢ καὶ νὰ τὴ διαψεύδει στὰ ἴδια ἀκριβῶς βιβλία, ὅπου φαίνεται νὰ τὴν ἐκφράζει μὲ τὴ μεγαλύτερη πεποίθηση.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Μπαρρές εἶναι, στὴ ζωὴ τοῦ Δραγοῦμη, κάτι πιὸ ἰδιαίτερο, πιὸ οἰκεῖο, ποὺ ἀφορᾷ μονάχα αὐτὸν καὶ ὄχι τοὺς τριγυρινούς του. Γιὰ τοῦτο ἴσως μᾶς

φαίνεται νὰ εἶναι κάτι πιὸ βαθύ. Εἶναι κάτι ποὺ τὸ βρῆκε μοναχὸς του καὶ ποὺ τὸ γεύτηκε σιωπηλά, μακριὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ὑπῆρξε ἄλλωστε, ὅπως καταλαβαίνουμε ἀπὸ τὸ *Μονοπάτι*, καὶ κάποια ἀπαρχὴ προσωπικοῦ δεσμοῦ ἀνάμεσα στὸ Γάλλο συγγραφέα καὶ στὸν Ἕλληνα μαθητὴ του.

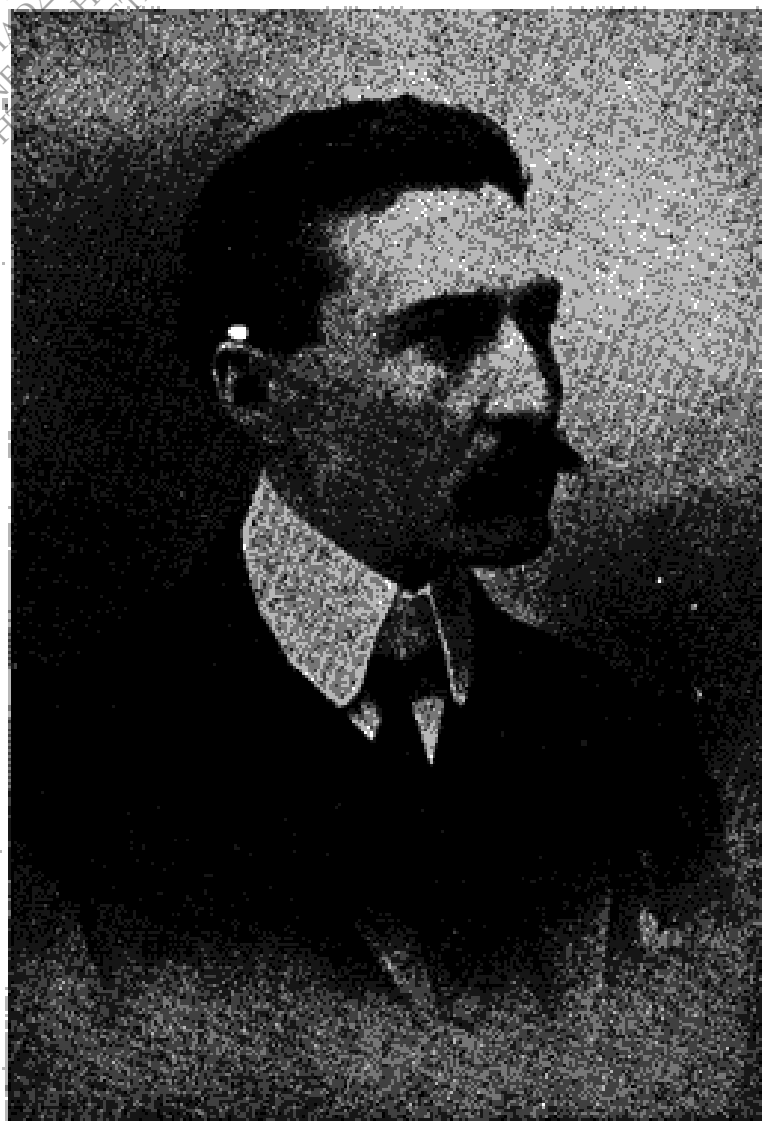
Ὁ Μπαρρές ἦρθε στὴν Ἑλλάδα στὰ 1900 (εἶναι τὸ ταξίδι ποὺ ἔμελλε νὰ ἐμπνεύσει τὸ πολὺκροτο βιβλίο του: *Τὸ ταξίδι τῆς Σπάρτης*). Ὁ Δραγοῦμης εἶτανε τότε εἰκοσιδύο χρονῶ, ὁ Μπαρρές τριανταχτῶ. Οἱ ἡλικίες αὐτὲς ταιριάζουν σὲ μιά σχέση ὅπου φαντάζεται κανεὶς πὼς ἀνακατώθηκαν σεβασμὸς, πνευματικὴ ἐπίδραση, εὐχάριστη συντροφιά, ἴσως καὶ κάποιο συναίσθημα φιλίας. Ὁ Μπαρρές καὶ ὁ Δραγοῦμης ἔκαναν περιπάτους μαζὶ, στὴν Ἀθήνα καὶ στὰ περίχωρα. Ὑπῆρχε, ὡς φαίνεται, καὶ κάποια κοπέλα ἀνάμεσά τους, ποὺ εἶχε τὴν περιέργεια, ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια, νὰ πάει νὰ κάνει ἐπίσκεψη στὸν Μπαρρές στὸ Παρίσι. Ὁ διάσημος συγγραφέας τῆς εἶπε πὼς θυμότανε τὸ νέο σύντροφό του τῆς Ἀθήνας καὶ μίλησε γι' αὐτὸν μὲ ἀγάπη. Τοῦ ἔστειλε τότε κ' ἓνα βιβλίο του. Ὁ Δραγοῦμης τοῦ ἔγραψε ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: «Ὅταν πηγαίναμε μιά μέρα μαζὶ στὶς παλιές συνοικίες, γιὰ νὰ βροῦμε τὸ σπίτι ποὺ εἶχε καθῆσει ὁ Chateaubriand, ὅταν ἦλθε στὴν Ἀθήνα, σὰς ἔλεγα πὼς δὲν εἶχα βρεῖ ἀκόμη τὴν ἰσοροπία μου. Τώρα μὲ φαίνεται πὼς σιγά-σιγά τὴ βρίσκω καὶ σεῖς μὲ βοηθήσατε πολὺ. Ἀφοῦ φύγατε ἀπὸ δῶ, συλλογιζόμενον συχνὰ καὶ σὰς καὶ αὐτὰ ποὺ μὲ εἶχατε πεῖ καὶ διάβαζα καὶ τὰ βιβλία σας γιὰ νὰ σὰς καταλάβω καλύτερα καὶ νὰ νιώσω καὶ τὸν ἑαυτό μου...» Τὰ νεανικὰ αὐτὰ λόγια, τὰ τόσο ἀπλά, ἔχουνε κάποια βαρύτητα. Ποιὰ ἦταν, ὡστόσο, αὐτὴ ἡ κατανόηση τοῦ ἑαυτοῦ του, ποὺ ὁ Δραγοῦμης παραδέχεται πὼς τὴ χρωστᾷ στὶς ὀμιλίες καὶ στὰ βιβλία τοῦ Μπαρρές;

«Νέοι ἐλικρινεῖς, λέει ὁ Μπαρρές, ποὺ δὲ συναντοῦν, μπαίνοντας στὴ ζωὴ, ἓνα δάσκαλο, «ἀξίωμα, θρησκεία ἢ πρίγκιπα τῶν ἀνθρώπων», ποὺ νὰ τοὺς ἐπιβληθεῖ, ὀφείλουν πρὶν ἀπ' ὅλα νὰ ἐξυπηρετήσουν τὶς ἀνάγκες τοῦ Ἐγὼ τους.» Στους νέους ποὺ δὲ βρίσκουνε μιά πίστη στὴν ὁποία νὰ στηρίζουνε τὴ ζωὴ τοὺς, ἀλλὰ ποὺ κρύβουνε μέσα τους μιά ψυχὴ πολύτιμη ποὺ ἀξίζει νὰ σωθεῖ, ὁ Μπαρρές, νέος καλλιτέχνης τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, ἀναρχικὸς, ἀριστοκρατικὸς, κορεσμένος ἀπὸ πολιτισμὸ, φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ ἰδεολογικοὺς ἀγῶνες, προτείνει ὡς μόνη διέξοδο τὴν ἐγωλατρεία. Τὸ Ἐγὼ εἶναι ἡ μόνη χειροπιαστὴ πραγματικότητα. Τὸ Ἐγὼ δημιουργεῖ τὸ σύμπαν. Τὸ πρῶτο χρέος μᾶς στὸν κόσμὸ εἶναι νὰ ὑπάρξουμε, νὰ σώσουμε τὸ Ἐγὼ μᾶς ἀπὸ τοὺς Βαρβάρους. Οἱ Βάρβαροι εἶναι ὁ ἐχθρὸς ποὺ μᾶς ἀπει-

λεῖ σὲ κάθε μας βῆμα, εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων χωρὶς εὐαισθησία καὶ ἐσωτερικὴ ζωὴ, ποὺ ὄχι μόνο εἶναι ἀνίκανοι νὰ καταλάβουν τὸ Ἔγώ μας, ἀλλὰ προσπαθοῦν συνεχῶς νὰ μᾶς τὸ καταστρέψουν. Θὰ ἀμυνθοῦμε λοιπὸν ἐναντίον τους μὲ ὄλα τὰ μέσα, καὶ πρῶτα-πρῶτα μὲ τὴν περιφρόνηση. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ νὰ σώσουμε τὸ Ἔγώ μας καὶ νὰ τὸ ἀντιτάξουμε στοὺς Βαρβάρους, ὀφείλουμε καὶ νὰ τὸ καλλιεργήσουμε, νὰ τὸ γυμνάσουμε, νὰ τὸ κάνουμε ὅσο μπορούμε πλουσιότερο καὶ δυνατότερο. Μὲ ποιὸν τρόπο; Μὲ τὴν ἀκατάπαυστη αὐτοανάλυση, μὲ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸ βαθύτερη συνειδητοποίηση τοῦ ἑαυτοῦ μας, τῶν πόθων μας, τῶν συναισθημάτων μας, τῶν ἐνστίκτων μας, μὲ τὸ ἀκόνησμα τῆς εὐαισθησίας μας, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν κλίσεων μας. Γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ Ἔγώ θὰ χρησιμοποιήσουμε, ἀνάλογα μὲ τὶς διαθέσεις μας καὶ μὲ τὶς περιστάσεις, τὸν ἔρωτα, τὴ φιλία, τὴ μελέτη, τὴ διαλεκτικὴ, τὰ ἔργα τῆς τέχνης, τὰ ταξίδια, τὴν πολιτικὴ δράση. Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι ἄλλο τίποτα παρά μέσα, ἀπλᾶ ὄργανα ἐγωλατρίας.

Οἱ ἰδέες τοῦ Μπαρρές δὲν ἦταν ἀκριβῶς πρωτότυπες, πρωτότυπος ὅμως ἦταν ὁ τρόπος ποὺ τὶς ἐνορχήστρωσε καὶ τὶς παρουσίασε στὰ λυρικά καὶ περιπαθῆ δοκίμια ποὺ ἀποτελέσαν τὴν τριλογία τῆς *Λατρίας τοῦ Ἔγώ*. Τὸ ἐξαισιοῦφος του, ἡ ἐντονηποιητικὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἀνάδινε τὸ ἔργο του, ὁ ἐξευγενισμὸς ποὺ ἔφερνε στὴ γαλλικὴ πεζογραφία, ὕστερα ἀπὸ τὰ μεγάλα ὄργανα τοῦ νατουραλισμοῦ, ἡ καλλιτεχνικὴ περηφάνεια τῆς στάσης του ἀπέναντι στὴ ζωὴ, γοητέψανε ἀμέτρητα ἀγόρια τοῦ καιροῦ. Γύρω στὰ 1900 ὁ Μπαρρές θεωρεῖται ὡς ἓνας πρίγκιπας τῆς γαλλικῆς νεολαίας κ' ἡ φήμη του ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο του εἶναι μεγάλη. Ὁ Δραγοῦμης τὸν ἀκολουθεῖ ἀνεπιφύλαχτα. «Μὲ βοηθεῖ ὁ Μπαρρές, γράφει, γιατί μὲ μοιάζει.» Νέος, εὐαίσθητος, ὄνειροπόλος, ἀνικανοποίητος καὶ ἀπιστος,

τέτοιος ποὺ τὸν μαντεύουμε μέσα ἀπὸ τὸ *Μονολόγι*, μὴ ξέροντας πῶς νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ψυχὴ του, ἀλλὰ νιώθοντας τὴν ἀξία τῆς, βρῖσκει ἔτοιμη τὴ *Λατρεία τοῦ Ἔγώ* καὶ τὴ δέχεται μονομιᾶς ὡς μὴ μὴ λύση τῆς νεανικῆς του κρίσης. Λύση βέβαια σχετικὴ καὶ ποτὲ ὀριστικὴ. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἐγκεφαλικὴ καὶ λυρικὴ συνάμα ἐπίδραση, ποὺ κράτησε μὴ τέτοια θέση στὴ νεανικὴ του ζωὴ, δὲ φαίνεται νὰ τὸν ἀφήσῃ ποτὲ ἐντελῶς. Ἰσὶα-ἰσὶα, σ' ὄλο τὸ ἔργο του, μέσα ἀπὸ τὶς ἀτέλειωτες διακυμάνσεις τοῦ πνεύματός του καὶ τῶν παθῶν του, αἰσθανόμαστε συνεχῶς νὰ τὸν κατέχει, ἀλλοτε ἐντονότερη καὶ ἀλλοτε ἀσθενικότερη, ἡ μανία τῆς αὐτοανάλυσης, ἡ ἀνάγκη νὰ συνειδητοποιήσῃ καλύτερα τὸν ἑαυτό του, νὰ τὸν ἀναπτύξῃ ὅσο μπορεῖ, νὰ τὸν κρατήσῃ ἀνέπαφο ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Βαρβάρων. «Οἱ ἀνθρώποι δὲ μ' ἀρέσουν.» Εἶναι «μέτριοι, μέτριοι». «Ἐγὼ δὲν ἀγαπῶ τοὺς ἀνθρώπους.» «Γεννήθηκα γιὰ μοναχός» κτλ. Κι' ἄλλοῦ, μὲς στὴν καρδιὰ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐθνικῆς δράσης, αὐτὴ ἡ ἀναπάντεχη δήλωση: «Δουλεύοντας γιὰ τὸν Ἕλληνισμό, δουλεύω γιὰ τὸν Ἕλληνισμό μου, δηλαδὴ δουλεύω γιὰ τὸν ἑαυτό μου, δουλεύω γιὰ νὰ νιώσω καλύτερα τὸν ἑαυτό μου.» Κι' ὁ τίτλος ἑνὸς βιβλίου:

Ὁ Ἰων στὰ 1905.

Ὁ Ἕλληνισμὸς μου καὶ οἱ Ἕλληνες. Πάντα τὸ Ἔγώ κέντρο τοῦ κόσμου.

Ὁ Μπαρρές, ποὺ φιλοδοξοῦσε νὰ εἶναι δάσκαλος ἐνεργητικότητας καὶ ποὺ μέσα ἀπὸ τοὺς μαιάνδρους τῆς ἐγωλατρίας ὄνειρευότανε στὰ νιάτα του νὰ εἶτανε δικτάτορας καμμιάς Νοτιοαμερικανικῆς Δημοκρατίας (ἐπειδὴ ἐκεῖ, ἔλεγε, θὰ μπορούσε νὰ ἐκδηλώσῃ ἐλεύθερα τὶς ὀρμές του, ἐνῶ στὴ Γαλλία τὸν περιορίζαν καὶ τὸν στενοχωροῦσαν οἱ θεσμοὶ καὶ οἱ συνήθειες μιᾶς ὑπερπολιτισμένης κοινωνίας), ὁ Μπαρρές ἔκανε κι' αὐτὸς ἀμεση πολιτικὴ καὶ ἔσπρωξε τοὺς διανοουμένους στὴν πολιτικὴ, ὥστόσο ἡ περίπτωσή του εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικὴ

Ε. Δ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ἀπὸ τοῦ Δραγοῦμη. Ὁ Μπαρρές τελικὰ ἔγινε κοινοβουλευτικός, ἐνῶ ὁ Δραγοῦμη εἰσαγωγικὰ ἐβίωσε τὸ ρομαντισμὸ τοῦ καὶ κατόρθωσε νὰ τῆς δώσει, τὸν καιρὸ τῶν μακεδονικῶν ἀγῶνων, ἕναν τόνο ἐπικό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς καὶ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας τοῦ Μπαρρές παρουσιάζει, ὅσο νᾶναι, μιὰ λογικὴ συνέχεια. Ὑπάρχουν στὴν ἱστορία τοῦ δυὸ στάδια ἀρκετὰ καθαρὰ χωρισμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ὑπάρχει πρῶτα ὁ Μπαρρές γιὰ τὸν ὁποῖο μιλοῦσα πρὶν, ὁ νέος ἐγὼ-λάτρης συγγραφέας μετὰ τὴν ἀναρχικὴ περιφρόνηση. Ὑπάρχει ὕστερα, σὰ σὲ μιὰ δεύτερη πράξη ἐνός θεατρικοῦ ἔργου, ἕνας Μπαρρές ἀλλιότιμος, ὄριμος στὴν ἡλικία, πρὸ σοβαρὸς ἴσως, πρὸ βαρὺς, ἀλλὰ κάπως λιγότερο καλλιτέχνης. Εἶναι ὁ Μπαρρές πού, σκάβοντας, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, μέσα στὰ ἀμμόβη στρώματα τοῦ Ἐγὼ του, ἀγγίξει στὸ τέλος κάτι στερεό: τὴ συνείδηση τῶν νεκρῶν του καὶ τῆς γῆς του, τῆς Λορραίνης. Θυμήθηκε ὅτι βγαίνει ἀπὸ ἕναν κάμπο ὅπου γιὰ χρόνια χτυπιοῦνται οἱ Γάλλοι μετὰ τοὺς Γερμανούς. Τὸ θυμήθηκε ἴσως ἐπειδὴ ἀκούει στὸν ὀρίζοντα τὴ θύελλα πού πλησιάζει. Ὁ ἀλοθητής, ὁ φαντασιόπληκτος, ὁ ἀναρχικός, ἔγινε ἐθνικιστής. Σὲ λίγο θὰ γίνῃ ὁ πνευματικὸς ἀρχηγὸς τοῦ γαλλικοῦ ἐθνικισμοῦ, θὰ κρατήσῃ αὐτὸν τὸ ρόλο μετὰ μεγάλο κύρος καὶ στὴ λογοτεχνία καὶ στὴ γαλλικὴ Βουλὴ τὰ χρόνια τοῦ πρώτου Μεγάλου Πολέμου. Ἀντίθετα, στὴν ἐξέλιξη τοῦ Δραγοῦμη δὲν ὑπάρχουν διαδοχικὲς φάσεις χωρισμένες μετὰ σαφήνεια, δὲν ὑπάρχει πρῶτος Δραγοῦμη καὶ δεύτερος Δραγοῦμη, καθὼς ὑπάρχει πρῶτος καὶ δεύτερος Μπαρρές.

Στὴν περίπτωσή τοῦ Δραγοῦμη ὅλα ἀνακατώνονται ἀδιάκοπα, ἡ νεανικότητα καὶ ἡ τάση πρὸς τὴν ὀριμότητα, ἡ καλλιτεχνικὴ ἀναρχία καὶ ἡ πειθαρχία τῆς δράσης, ἡ ἐγὼλατρεία, ἡ νιτσεικὴ διάθεση καὶ ὁ ἀπλὸς πολιτικὸς ἐθνικισμὸς (ἀπλὸς στὶς ἰδέες, ἀλλὰ φλογερὸς καὶ παθιασμένος). Ἀνακατώνονται ὅπως-ὅπως, συγκρούονται στὴν ψυχὴ του καὶ ξεχειλοῦν ὅταν «περνοῦν τὰ μεσάνυχτα καὶ χορεύουν μέσα τοῦ χορὸ σατανικό ὅλες οἱ ταραχές τῆς μέρας». Σέρνει τίς ἀντιφάσεις τοῦ παντοῦ, ὄχι μόνο στὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ στὰ ἰδεολογικά του μανιφέστα, πού τὰ θέλει ὡστόσο ἀξιωματικά καὶ ἀποκαλυπτικά, καὶ στὴν πολιτικὴ του ζωὴ. Δὲν προσπαθεῖ νὰ νὰ τίς κατανικήσῃ ἢ τουλάχιστο νὰ τίς κρύψῃ. Ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πού γράφει ὅτι δὲν εἶναι πατριώτης, ὅτι χρησιμοποιεῖ τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ξοδέψῃ τίς ὁρμές του ἢ γιὰ νὰ γνωρίσῃ καλύτερα τὸν ἑαυτό του, ὁ ἴδιος, τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐνῶ μπαίνει στὸ λιμάνι τῆς Πόλης καὶ ἀναπολεῖ τίς γλυκὲς καὶ λυπητερὲς μορφὲς τῶν Παλαιολόγων, σπαράζει ἀπὸ ἐθνικὴ συγκίνηση: «Σὰς ἀγαπῶ, ὦ στερ-

νοὶ βασιλιάδες μου, γιατί εἶστε Ἕλληνες καὶ δυστυχημένοι.» Ὁ ἴδιος, μετὰ τὴν ἴδια πάντα ἀπόλυτη, νομίζω, εἰλικρίνεια, προσαγορεύει τὴν ἐλληνικὴ νεολαία τοῦ καιροῦ του μετὰ κηρύγματα σὰν καὶ τοῦτο: «Σὲ σὰς στρέφωμαι, παιδιὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀγαπημένα Ἑλληνόπουλα, καὶ σὰς ἐξορκίζω — ἂν ἔχετε νὰ ξοδέψετε ἐνέργεια, ἂς εἶναι καὶ μέτρια, ἂν ἔχετε νὰ κάψετε τίποτε περισσότερό ἀπὸ σπίθες ἀπλὲς ἐνθουσιασμοῦ — μὴ λησμονεῖτε ποτὲ τὸ θάνατο τοῦ Παλικαριοῦ, ἀλλὰ πρὸ πάντων μὴ λησμονεῖτε τὴ ζωὴ του, τὸν ἐνθουσιασμό του δηλαδὴ καὶ τὴ δύναμη καὶ τὴν τόλμη, μὴ λησμονεῖτε καὶ τὴν ἰδέαν πού γιὰ κείνη δούλεψε καὶ ὑπόφερε, οὔτε τὴν πανώρια χώρα ὅπου ἐσκοτώθη, γιατί καὶ ἡ ἰδέα ἐκείνη καὶ ἡ χώρα θέλουν πολλοὺς ἀκόμα ἥρωες» (μιλᾷ γιὰ τὸν Παῦλο Μελά καὶ τὴ Μακεδονία). Ὁ ἴδιος τέλος, συζητώντας ἀκατάπαυστα καὶ μαλώνοντας μετὰ τὸν ἑαυτό του καὶ μετὰ τοὺς δασκάλους του, καταλήγει κάποτε στὴν ἐξῆς ἀπλὴ καὶ βασικὴ διαπίστωση, πού εἶναι ἴσως ἡ βαθύτερη καὶ ἀληθινότερη ἐξήγηση τῆς ἐθνικῆς του δράσης: «Βλέπω πὼς ὁ Νίτσε τὸ θεωρεῖ ἀναχρονισμὸ τὸ νὰ πασχίζωμε νὰ φτιάνωμε ἔθνη ἢ νὰ τὰ βαστοῦμε νὰ μὴ διαλύωνται. Μὰ τί νὰ κάμω πού ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ δημιουργήσω τίποτε ἄλλο, ὅσο νιώθω πὼς δὲν ἐφτιάστηκε τὸ ἔθνος μου, καὶ ὅσο αἰσθάνομαι πὼς τότε μονάχα θὰ μπορέσω νὰ δημιουργήσω κάτι ἄλλο, ὅταν δὲ θὰ με βασανίζει ἡ θύμηση τοῦ βασανισμένου ἔθνους μου.» Τὰ λόγια αὐτὰ δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ σχόλιο. Ἐκφράζουν, νομίζω, ὀρισμένα γενικὰ συναισθήματα, πού τὰ ἐξήσαν, μετὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, οἱ σκεπτόμενοι Ἕλληνες ὅλων τῶν ἐποχῶν, ἀπὸ τὰ βᾶθη τῆς Τουρκοκρατίας ὡς τίς δικές μας μέρες.

Ἄς προσπαθήσουμε τώρα, ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε γιὰ τὴν πνευματικὴ διαμόρφωσή του καὶ γιὰ τὴν πολυσύνθετη οὐσία τοῦ ἔργου του, νὰ συλλάβουμε τίς γενικὲς γραμμὲς τῆς μορφῆς του, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὴ ζωὴ του.

Εἶναι βέβαια ἕνας ὀραῖος τύπος. Ἐχει κάτι τὸ πολὺ εὐγενικό στὸ ὄψος καὶ στὸ ἦθος, καὶ κάποια ἐνταση τῆς ψυχῆς, πού τὴ νιώθει κανεὶς τριγύρω του μετὰ τὸν ἀέρα. Ἐχει τὴ γοητεία τοῦ ὀραίου καὶ μοναχικοῦ ἀνθρώπου, πού καταλαβαίνει ὅτι κρύβει τὸν ἀληθινότερο ἑαυτό του καὶ τὸν φυλάει γιὰ τίς ἐξαιρετικὲς περιστάσεις τῆς ζωῆς. Ἐχει τὸ κύρος τοῦ καλλιτέχνη καὶ μαζί τὸ κύρος τοῦ ἀνθρώπου πού ἔδωσε τὸν ἑαυτό του σὲ ἐπικίνδυνα ἔργα, πού ἀνακατώθηκε σὲ ἀγῶνες αἱμάτων ὄχι μόνο μετὰ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ σῶμα. Φαντάζεται κανεὶς πὼς θὰ ἀγαπήθηκε στὴ ζωὴ του πολὺ.

Εἶναι ὅμως δυνατὸς ἄνθρωπος; Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲ μᾶς πείθει. Παρὰ τὴ λαχτάρα

του τῆς δύναμης, παρά τῆς προσπάθειάς του νὰ πείσει τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους ὅτι εἶναι ἕνας ἄνθρωπος γεννημένος γιὰ νὰ ἐξουσιάζει καὶ νὰ προστάζει, αισθάνεται κανεὶς πὼς ἡ ἐνεργητικότητά του εἶναι ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ραγισμένη. Εἶναι βέβαια γενναῖος, καὶ μάλιστα μὲ ἱπποτισμό. Ἡ δύσκολη καὶ ἐπικίνδυνη δράση τὸν τραβά, τὸν σαγηνεύει σὰν κάτι ὠραῖο γι' αὐτὸν καὶ ὠφέλιμο γιὰ τοὺς ἄλλους. Τῆς δίνεται ἀνυστερόβουλα, ὅσο εἶναι ἱκανὸς νὰ δοθεῖ σὲ κάτι ἔξω ἀπὸ τὸ ἑγὼ του. Κυκλοφορεῖ μέσα στοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς μὲ ἀνεση ἀρχοντική καὶ μὲ πλῆρια ἀρμοδιότητα, συνωμοτεῖ, ὀργανώνει μυστικά κομιτᾶτα καὶ ἐπαναστατικά κινήματα, ἀγωνίζεται νὰ συνδυάσει τῆς δυνάμεις τοῦ ἐλευθέρου Κράτους καὶ τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ, νὰ τῆς ὑποτάξει σὲ κάποιο σχέδιο. Ἐπιρεάζει τοὺς ὑπευθύνους, τοὺς ἐπιβάλλει κάποτε τὴν πολιτική του (νέος αὐτός, οὔτε καλὰ-καλὰ τριάντα χρονῶ τὸν καιρὸ τοῦ μακεδονικοῦ ἀγῶνα). Ταυτόχρονα πασχίζει νὰ ξυπνήσει καὶ νὰ τόνώσει τῆς θελήσεις τῆς ἑλληνικῆς νιότης, νὰ τὴν ὀδηγήσει σ' ἕνα «δρόμο ζωῆς καὶ πολέμου», σ' ἕνα ἰδανικό ἡρωϊκό. Ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸς ἄνθρωπος. Τὰ λόγια του μιλοῦνε γιὰ δύναμη καὶ γιὰ πόλεμο, ὁ ἦχος ὁμοῦ τῆς φωνῆς του τὸν προδίδει.

Πόσες ἀμφιβολίες πίσω ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν πάλη, πόσοι δισταγμοὶ καὶ πόσες ἀμφιταλαντεύσεις κάθε φορά πού πρόκειται νὰ λυθεῖ ἕνα ζήτημα στὴ συνείδησή του, πόσα «πρὸς τί;» πρὶν ἀπὸ κάθε πράξη, πόση ἀπογοήτευση ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ συνεχῶς πόση ὀνειροπόληση! Νομίζει κανεὶς ὅτι, καὶ μέσα στὸ κέντρο τῆς δράσης, ζεῖ περισσότερο μὲ τὴ φαντασία παρά μὲ τὴ θέληση. Ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ τὸν πιάνει τὸ πάθος, γιατί εἶναι βέβαια ἕνας περιπαθῆς. Ἀλλὰ εἶναι ἄλλο πρᾶμα τὸ πάθος ἑνὸς ἀναλυτῆ, ἑνὸς ὀνειροπόλου μὲ δεσπόμενα καλλιτεχνικὴ ἰδιοσυγκρασία, καὶ ἄλλο ἡ ψυχρὴ, ὑπολογισμένη, μεθοδική, ἀκατάβλητη (καὶ κάποτε ἀπάνθρωπη) βούληση τοῦ γνήσιου ἀνθρώπου τῆς δράσης, τοῦ γνήσιου ἀρχηγοῦ, πού ὑπόταξε ὀλίγοντα τὴ συναισθηματικὴ του ζωὴ, πού ἐπνίξε μέσα του κάθε ἀμφιβολία, πού ξέρεي πολὺ καλὰ τί γυρεύει καὶ μὲ ποῖο τρόπο θὰ τὸ ἐπιτύχει, πού βαδίζει πρὸς τοὺς συγκεκριμένους σκοποὺς του μὲ μιᾶ ἀποφασιστικὴ ἐξίσου σκληρὴ γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ὁ Δραγοῦμη δὲν εἶτανε τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀδυναμίας του δὲν ἐλαττώνει τὴν ἔλξη τῆς μορφῆς του, ἴσως μάλιστα καὶ νὰ τὴν αὐξάνει, ὅταν ἀναλογίζεται κανεὶς τὰ αἷτια καὶ τὸ νόημα τῆς ἀδυναμίας αὐτῆς καὶ τὴ βαριά μοῖρα τοῦ διαλεχτοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ ραγισμένη θέληση, πού ἀγωνιζότανε νὰ δεσπώσει τοὺς συγκλονισμοὺς τῆς Βαλκανικῆς καὶ κατόπι τὰ φο-

βερά γεγονότα τοῦ πρώτου Μεγάλου Πολέμου. Τὰ γεγονότα ὁμοῦς ἦρθε μιᾶ στιγμή πού τὸν πῆραν ἀπὸ κάτω⁽¹⁾.

Φιλόδοξος βέβαια ἦταν ὁ Ἰων Δραγοῦμη καὶ, ὡς ἕνα σημεῖο, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ φιλοδοξία ἔδινε τὸν τόνο τῆς στῆν ὑπαρξή του, ἦταν ὁμοῦς μιᾶ φιλοδοξία πού δὲν εἶχε βρεῖ τὸν ἑαυτό τῆς. Σὲ ἡλικία σαράντα χρονῶ δὲν ξέρει ἀκόμα καλὰ-καλὰ τί θὰ κάνει μὲ τὴ ζωὴ του. Ξέρει ὅτι εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐξαιρετικούς ἀνθρώπους τῆς γενεᾶς του, θεωρεῖ ὅτι ἔχει μιᾶ ἀποστολὴ στὸν κόσμον, δὲν ἀποφάσισε ὁμοῦς ἀκόμα ποιά θὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀποστολή. Θὰ δοθεῖ ἀραγε τελειωτικά καὶ ὀλόφυγα στὴν πολιτική; Θὰ γίνει μιᾶ μέρα Πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδας; (Αὐτὸ δὲν ξέρω νὰ τὸ ἔγραψε πούθενά, ὑποθέτει ὁμοῦς κανεὶς ὅτι ἡ σκέψη γύριζε σὲ νοῦ του.) Ἡ θὰ ἀφοσιωθεῖ στὴ φιλοσοφικὴ ἔρευνα; «Πάντα μου, γράφει στὸ τελευταῖο βιβλίο του, ὥσπου νὰ πεθάνω, θέλοντας καὶ μὴ θὰ γυρεύω τὴ γνώση.» Ἡ ἀραγε στὴ λογοτεχνία, πού εἶναι, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τὸ κλίμα μὲς στὸ ὁποῖο ἀναπνέει καλύτερα; Σχεδίαζε, ὡς φαίνεται, κάποιο μυθιστόρημα μὲ πλατεῖες προθέσεις, καὶ ἄλλες λογοτεχνικὲς ἐργασίες. Τὸ τυραννισμένο αὐτὸ ἑγὼ δὲν εἶχε ἀκόμα κατασταλάξει καθόλου, ἐξακολουθοῦσε νὰ κοχλάζει θολὸ καὶ ἀμορφο, ὅπως στὰ χρόνια τῆς ἐφηβείας.

Θὰ ἤθελε βέβαια νὰ κάνει μὲ τὴ ζωὴ του κάτι σπουδαῖο καὶ λαμπρὸ, ἕνα ἔργο τέχνης, ἕνα ἔργο στοχασμοῦ ἢ μεγάλης ἱστορικῆς πράξης, κάτι πού νὰ γίνει αἷτια νὰ τὸν ἀγαπήσουν καὶ νὰ τὸν θαυμάσουν οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ διατηρήσουν τὸ ὄνομά του, μετὰ τὸ θάνατό του, μαζί μὲ τοὺς ἄλλους προγονικοὺς θησαυροὺς. Θὰ τὸ ἤθελε αὐτὸ πάρα πολὺ, ὥστόσο συλλογίζεται κανεὶς μήπως τελικὰ αὐτὸ δὲν εἶναι, στὸ βάθος τῆς συνείδησής του, τὸ κύριο ζήτημα. Ἴσως τὸ κύριο ζήτημα νὰ εἶναι μόνο καὶ μόνο πὼς νὰ κάνει ὥστε νὰ τὸν ἀγαπήσει καὶ νὰ τὸν θαυμάσει ὁ ἑαυτός του. Κ' ἴσως αὐτός νὰ εἶναι ὁ λόγος πού μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲ βιάζεται καὶ πολὺ νὰ φανερώσει στοὺς τριγυρινούς του τὸ μέτρο τῆς ἀξίας του, δὲν τὸν κατέχει ἡ τόσο συνηθισμένη στοὺς φιλοδόξους ἀγωνία τοῦ περάσματος τοῦ καιροῦ, ἡ ἰδέα ὅτι φεύγουν τὰ χρόνια, ὅτι χάνουνε χρόνια. Αὐτὸς διστάζει στὰ μισὰ τοῦ κάθε δρόμου, ἀμφιταλαντεύεται, ὀνειροπολεῖ, ἀλλάζει γνώμη, δὲ μοιάζει νὰ σκοτίζεται ἂν τυχόν τὸ ἀκροατήριό του ἀνυπομονεῖ. Μέσα του εἶναι ἀσφαλῶς ὁ πιὸ δύσκολος κριτής, ὁ πιὸ ἀνικανοποίητος, τὸ ἄλλο ἀκροατήριον

(1) Ἡ μακεδονικὴ δράση του ἀνήκει ὥστόσο στὴ σύγχρονη ἱστορία μας καὶ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία ὅτι πρόσφερε στὸ ἔθνος, στὴν ἀρχὴ τοῦ αἵωνα, πολὺ σημαντικὲς ὀπηρεσίες.

ἴσως νὰ τὸ ξεχνᾷ. Κ' ἴσως αὐτὸς ὁ κρυμμένος μέσα του ἄνθρωπος, ποὺ τὸν κοιτάζει ἀκατάπαυστα καὶ τοῦ θέτει ἐρωτήματα, νὰ εἶναι τὸ μόνο πρόσωπο ποὺ ἡ ἐκτίμησή του τὸν ἐνδιαφέρει ἀληθινά,— τὸ μόνο πρόσωπο ἐξάλλου ποὺ γνωρίζει κατὰ βάθος καὶ πλάτος καὶ ποὺ εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀναλύσει καὶ νὰ ξαναζωντανέψει πλέρια μέσα σ' ἓνα βιβλίον,— μὰ ἓνα πρόσωπο συνάμα ποῦ, ὅσο κι' ἂν τὸ ἀνατέμνει καὶ τὸ μελετᾷ, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ νιώσει μὲ κάποια βεβαιότητα ποιὲς εἶναι ἄραγε οἱ βαθύτερες, οἱ βασικὲς τοῦ ἐπιθυμίες.

Αὐτὸ μοιάζει σὰ φαῦλος κύκλος. Μὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ναρκίσσου, ἀπὸ μιὰ πνευματικὴ φυλὴ, ὅπου τὸ μεγάλο δράμα, ὁ μεγάλος ἀγῶνας, τὸ μεγάλο πάθος, ὁ μεγάλος ἔρωτας, ὅλα αὐτά, ἂν τὰ κοιτάξουμε ἀπὸ μέσα, καταλήγουν νὰ μὴν εἶναι ἄλλο τίποτ' ἀπαρὰ ζητήματα ἀνάμεσα σ' ἐκείνον ποὺ τὰ δοκιμάζει καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του. Εἰδικά, ἂν θελήσουμε νὰ προσέξουμε τὴν ἐρωτικὴν ζωὴ (ὅσο τουλάχιστον μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα, χωρὶς νὰ γνωρίζουμε καθόλου τὰ πραγματικὰ περιστατικά ποὺ τὰ ἐμπνεύσανε), ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Δραγοῦμης δὲν ἀγάπησε ἀκριβῶς τίς γυναῖκες, ἀλλὰ μᾶλλον τὸν ἑαυτὸ του διὰ μέσου τῶν γυναικῶν. Ἀγάπησε τὸν ἑαυτὸ του μέσα στὸν ἔρωτα, τὸν ἑαυτὸ του ὡς ἔραστή τῶν γυναικῶν. Ἐλεγε πῶς ἀγαποῦσε τίς γυναῖκες, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἀγαποῦσε πάλι τὸ Ἐγὼ του, ὅπως τὸ ἔβλεπε νὰ καθρεφτίζεται στὰ μάτια καὶ στὴν ψυχὴ τῶν γυναικῶν. Σὰν τὸ Ναρκίσσο, σκυμμένος ἀπάνω ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς, κοίταζε καὶ ἐρωτευότανε τὴν ἴδια τὴν εἰκόνα του, ποὺ καθρέφτιζαν τὰ φευγαλέα νερά...

Καὶ νὰ ἀξάφνα ὁ ἐπιλογος, ἀπότομος, τραγικός: ὁ Ἴων Δραγοῦμης, νέος ἀκόμα, σαράντα-δυὸ χρονῶ, φαινομενικὰ δυνατός, διάσημος σ' ὄλο τὸν Ἑλληνισμό, γεμάτος προσωπικὴ γοητεία, καλλιτεχνικὰ σχέδια καὶ ἰδεολογικὲς ἀμφιβολίες, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς φίλης του γιὰ νὰ ἀναλάβει μιὰ πολιτικὴ δράση, στὴν ὁποία, βέβαια, δὲν πολυπιστεύει (ἀλλὰ ποὺ τοῦ φαίνεται ἴσως ὅτι εἶναι κάτι ὅπως πρέπει, κάτι ποὺ τοῦ ταιριάζει), καὶ ποὺ πέφτει σκοτωμένος, στὰ μισὰ τοῦ δρόμου, ἀπὸ τοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους. Ἐνα ἀνακάτωμα ἀπὸ εὐγένεια, ἔρωτα, τέχνη, πολιτικὲς συνωμοσίες καὶ αἵματα, ἓνας θάνατος ποὺ θυμίζει παλιὰ χρονικὰ τῆς Φλωρεντίας τῶν Μεδίκων.

Μιὰ τέτοια φυσιογνωμία δὲν εἶτανε, βέβαια, μπορετὸ νὰ ἀφήσει ἀνεπηρέαστη τὴν ἐλληνικὴ νιότη. Ὁ αἱματόβρεχος θάνατος τοῦ Δραγοῦμη πρόσθεσε στὸ ὄνομά του μιὰ ρομαντικὴ αἴγλη, ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἡ προσωπικότητά του

ἀχτινοβολοῦσε. Γύρω στὰ 1910, οἱ νέοι ποὺ ἀποτελοῦσαν τότε τὴν πρωτοπορίαν τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ριζοσπαστικοί, ἐθνικιστὲς καὶ δημοτικιστὲς, θεωροῦσαν τὸν Ἴωνα Δραγοῦμη σὰν ἓναν ἀπὸ τοὺς πνευματικούς ὁδηγούς τους. Αὐτοὶ εἶχαν ἀγαπήσει κατὰ πρῶτο λόγο τὴν πολιτικὴ καὶ ἀναμορφωτικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου του, τὸ ἥρωϊκὸ του κήρυγμα, τὸν παλμὸ τοῦ ἐθνικοῦ του πάθους. Ἀργότερα, στὰ χρόνια 1925-30, τότε ἀκριβῶς ποὺ κυκλοφοροῦσε ἡ συστηματικὴ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων του, ξανάρχισαν νὰ γίνονται συζητήσεις γιὰ τὸ Δραγοῦμη σὲ ὁμίλους νέων Ἑλλήνων, στὴν Ἀθήνα καὶ στὰ Πανεπιστήμια τοῦ ἐξωτερικοῦ. Αὐτοὶ ὅμως οἱ «μεταπολεμικοί» τὸν ἔβλεπαν διαφορετικὰ, ἀγαποῦσαν κυρίως τὴν ἀθεράπευτὴ ἀνησυχία τῆς ψυχῆς του, τίς ἀντιφάσεις τοῦ πνεύματός του, τὴν ἐσωτερικὴν του τρικυμία. Ἐξάλλου, τοὺς συγκινοῦσε τὸ λογοτεχνικὸ του ὄφος στὶς καλὲς του στιγμὲς. Ὅπως ὁ Μπαρρές, καμμιά τριάντα χρόνια πρὶν, εἶχε γοητέψει τὴ γαλλικὴ νεολαία γιὰ τὴν ἔβγαλε ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ νατουραλισμοῦ ποὺ εἶχε καταστήσει καταθλιπτικὴ, μὲ τὸν ἴδιο περίπου τρόπο τὸ ὄφος τοῦ Δραγοῦμη, τὸ τόσο προσωπικὸ, ἀδρό, εὐγενικὸ καὶ κάποτε βαθύ, εἶτανε μιὰ ἀπαρχὴ σωτηρίας γιὰ τοὺς νέους ποὺ εἶχανε χορτάσει τὴν ψυχικὴ μετριότητα καὶ τὴ στενότητα τῶν ὀριζόντων τῆς ρεαλιστικῆς μας πεζογραφίας. Ἐτσι κάθε γενεὰ ἀντλοῦσε ἀπ' αὐτὸν σύμφωνα μὲ τίς ἰδιαίτερες ἀνάγκες τῆς.

Σήμερα βέβαια προσπαθοῦμε, ὅσο μποροῦμε, νὰ τὸν κοιτάξουμε ἀπὸ ὅλες τίς πλευρὰς καὶ νὰ βροῦμε τὴ σωτὴν τῆς θέσης στὰ σύγχρονα ἐλληνικὰ γράμματα. Τὸ ἔργο του, κρινόμενο συνολικὰ καὶ μὲ τὴν πρεπούμενη ἀδυστηρότητα, σὰν ἔργο πάθους, στοχασμοῦ καὶ τέχνης, εἶναι (πρέπει νὰ τὸ ποῦμε) ἀρκετὰ λειψὸ καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἀδύνατο. Εἶναι δίκαιο ὥστόσο νὰ τονίσουμε ὅτι, ἀπὸ τὰ ἔξη λογοτεχνικὰ βιβλία του ποὺ ἔχουμε σήμερα στὰ χέρια μας, τὰ τρία⁽¹⁾ δὲν τὰ δημοσίεψε ὁ ἴδιος, ὅσο ζοῦσε. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὰ φύλαγε γιὰ νὰ τὰ ξαναδουλέψει ἢ γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσει ὡς ὕλικὸ γιὰ ἄλλες ἐργασίες. Τὸ μισὸ λοιπὸν ἔργο του δὲν εἶχε βρεῖ ἀκόμη τὴν ὀριστικὴν μορφήν καὶ τὸ ἄλλο μισὸ τὴν εἶχε βρεῖ ἀσφαλῶς μὲ τρόπο βιασμένον καὶ σπασμωδικόν, μὲς στὸν πυρετὸ τῆς δράσης καὶ συχνὰ ὑπακούοντας σὲ λόγους εἰδικούς καὶ πρόσκαιρους, ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν δράση καὶ ὄχι τὴν τέχνη. Εἶναι ἓνα ἔργο κάπως κατώτερο, νομίζω, ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα του, ἀνολοκλήρωτο καὶ σπασμένον στὴ μέση, καθὼς εἶναι σπασμένη ἡ στὴ μισὰ τοῦ δρόμου τῆς καὶ ἡ ζωὴ του.

(1) Τὸ *Μονοπάτι*, τὸ *Σταμάτημα* καὶ τὸ *Ὁ Ἑλληνομίης μου καὶ οἱ Ἑλληνοί*, ἐξόν ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτικόν ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ σὲ χωριστὸ φυλλάδιον στὰ 1914.

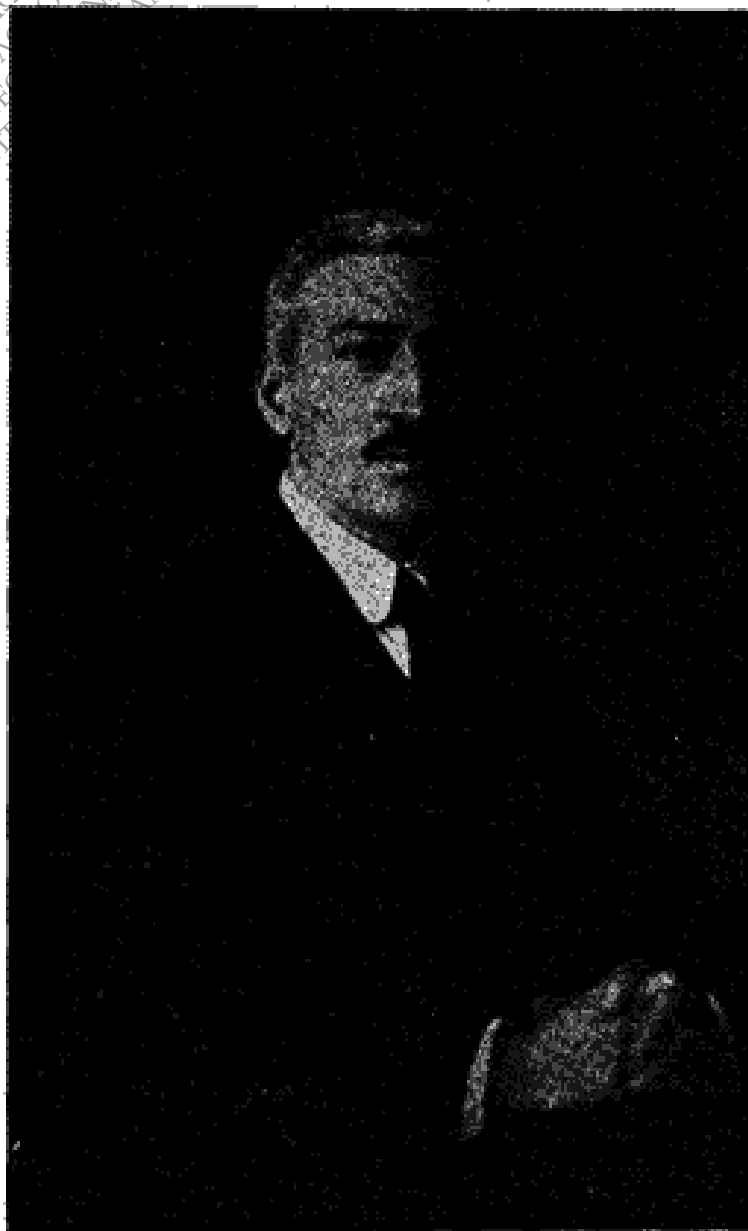
Τις μεγαλύτερες ἀδυναμίες παρουσιάζουν τὰ κομμάτια ὅπου ὁ Δραγοῦμης θέλησε νὰ ολοκληρώσει τὸν ἰδεολογικὸ του κόσμον σ' ἓνα ἀνώτερο διανοητικὸ ἐπίπεδο, ὅπως λ. χ. ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, ποῦ τὴν ἐντύπωση ἔκανε στὸν καιρὸ του, ἢ τὸ τελευταῖο ἀνεξάρτητο μέρος τοῦ *Σταματήματος*, ποῦ ἐπιγράφεται *Ἡ γνώση μου*. Ἡ πρώτη ἀπ' αὐτὲς τίς ἐργασίες, παρὰ τίς κάπως προφητικὲς ἀξιώσεις τῆς, δὲν εἶναι τελικὰ παρὰ ἓνα μανιφέστο τῶν ἰδεῶν τοῦ δημοτικισμοῦ, μετὴν πιὸ πλατιά βέβαια ἔννοια τοῦ ὅρου, τοῦ δημοτικισμοῦ τοῦ ὀχι στενὰ γλωσσικοῦ, ἀλλὰ πολὺ γενικὰ πολιτιστικοῦ. Εἶναι γραμμὴν ὁμορφία, μὲ προσωπικὸ τόνον καὶ ἐδῶ κ' ἐκεῖ μ' ἓναν παλμόν εὐγενικό, ἀλλὰ χωρὶς οὔτε τὸ πρεπούμενον βάθος οὔτε τὴν κατάλληλην προοπτικὴν. Συνολικὰ μᾶς φαίνεται σήμερον ἀρκετὰ κοινοτοπικὴ καὶ στενὴ. *Ἡ γνώση μου* εἶναι ἓνα φιλοσοφικὸ γύμνασμα ποῦ δὲ νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ κανένα σημερινὸ νέον τοῦ τόπου μας μὲ σοβαρὴν ὀπωσδήποτε διανοητικὴν κατάρτισιν. Τὸ ἴδιον περίπου μπορεῖ νὰ πεί κανεὶς γιὰ ὅλας τίς γενικὰς σκέψεις ποῦ θέλει νὰ ἐκφράσῃ ὁ Δραγοῦμης εἴτε στὸ φιλοσοφικὸν εἴτε στὸ κοινωνιολογικὸν πεδίο. Ὑπάρχουν βέβαια στίς σχετικὰς σελίδας τοῦ ἐνδιαφέρουσας διαισθησῆς (θυμοῦμαι κυρίως τὰ ὅσα λέει γιὰ τὸ φυλετικὸν σχηματισμὸν τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους ἢ γιὰ τίς δυνατότητες μιᾶς μελλοντικῆς ἔνωσης τῶν λαῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ἢ ἀκόμα μερικὸς δευδερκεῖς ὑπαινιγμούς του, ποῦ μᾶς κάνουν νὰ πιστέψουμε ὅτι εἶχε προβλέψῃ τὴν κρίσιν τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ), ἀλλὰ ἡ θεωρία του λ. χ. τῶν κοινοτήτων, ποῦ κρατᾷ τόσο μεγάλη θέσιν στὸ πνεῦμα του, ἢ ἐπιμονὴν του νὰ πρεσβεύῃ, ὅτι ἡ σωτηρία τῆς Ἑλλάδος θὰ εἶναι ἢ ἐπιστροφήν στὸ κοινοτικὸν σύστημα

τῆς Τουρκοκρατίας, μᾶς φαίνεται κάπως ἀπλοϊκὴ. Γενικὰ, ὅπου θέλει νὰ προβάλλῃ ὁ Δραγοῦμης ὡς καθ'αυτὸ διανοητής, μᾶς δίνει σήμερον τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι μᾶλλον ἔξω ἀπὸ τὰ νερά του. Τὸ θέλει βέβαια πάρα πολὺ, ὑπάρχουν ὄρες ὅπου περιφρονεῖ κάθε ἄλλη πνευματικὴ ἐκδήλωση καὶ αισθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ ἀφιερῶσιν ὀλοκληρῆν τὴν ζωὴν του στὸν αὐστηρὸν στοχασμόν. Ὡστόσο ὁ στοχασμὸς, φιλοσοφικὸς ἢ κοινωνικὸς, δὲν εἶναι ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖον του.

Τὸ ἀληθινὸν του στοιχεῖον εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ ἑαυτοῦ του, ἡ ἀσκήσις τῆς ἐσωτερικῆς του ζωῆς, συναισθηματικῆς καὶ ἠθικῆς, καὶ ἡ δυναμικὴ ἐκφρασις τῶν ἀτομικῶν καὶ τῶν ἐθνικῶν του παθῶν. Περιπάθεια, ψυχικὴ ζωὴ, αὐτοανάλυση: στὰ σημεῖα αὐτὰ ἔχει ἐκλάμψεις.

Τὸ πρῶτον βιβλίον ποῦ παρουσίασε, ἐκεῖνον ποῦ τὸν ἔκανε γνωστὸν στὸ προχωρημένον κοινὸν τῆς ἐποχῆς του, εἶναι τὸ *Μαρτύρων καὶ Ἡρώων αἷμα*. Εἶναι ἓνα ἔργον ποῦ σημείωσε ἓνα σταθμὸν στὴν ἑλληνικὴν ζωὴν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνος. Εἶναι κάτι σὰ μὴ κήρυξιν πολέμου: ἡ κήρυξιν τοῦ μακεδονικοῦ ἀγώνος τὸν πνευματικὸν καὶ ψυχολογικὸν τομέα. Δύσκολα μπορεῖ τὸ βιβλίον αὐτὸ νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ καιροῦ ἐκεῖνου καὶ νὰ κριθεῖ σὰν ἔργον τέχνης. Πρέπει νὰ τὸ κοιτάξουμε σὰν ἓνα δοξαστικὸν σχόλιον

τοῦ θανάτου τοῦ Παύλου Μελά· στὴν Μακεδονίαν καὶ σὰ μὴ παρακίνησιν τῆς ἑλληνικῆς νιότης στὸν δρόμον τῆς ἠρωϊκῆς ζωῆς. Δὲν τοῦ λείπει ὅμως ὀλοτέλα ἢ καλλιτεχνικὴ ἀξία. Τὸ ὄψος του συχνὰ εἶναι ὄραιον κ' ἡ ἀτμόσφαιρα ποῦ δημιουργεῖ εἶναι ἐντονὴ. Οἱ Βούλγαροι ξεφεύγουν κάποτε ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς καὶ προσλαμβάνουν ἓναν ἀέρα παλαιοῦ καὶ φοβεροῦ θρύλου: « Καὶ οἱ Βούλγαροι στέκονταν τρισμέγιστοι καὶ θαυμαστοὶ μπροστὰ του μέσα στὸ σκοτάδι, ἀνίκητοι δαίμο-

Ὁ Ἰωάννου στὸ Βερολίνον (1913).

νες.» Ξεχωριστὰ πρέπει νὰ ἀναφέρει κανεὶς, σὰν ἓνα ἀνεξάρτητο ἀφήγημα, τὸ κεφάλαιο ποὺ ἀφορᾷ τὴν Ἄγνη, ἀπλή, σοβαρὴ καὶ ὑποβλητικὴ μορφή μιᾶς νέας Νησιώτισσας ποὺ κάνει τὴ δασκάλισσα στὴ Μακεδονία. Σχεδὸν χωρὶς γεγονότα καὶ μὲ ἐλάχιστους διαλόγους, ὁ συγγραφέας κατορθώνει νὰ μᾶς ἐντυπώσει στὴ μνήμη αὐτὴ τὴν ὡραία κοριτσιώτικη φυσιογνομία, στὴν ὁποία ἀναγνωρίζουμε ἀληθινὰ μιὰ γυναίκα τοῦ ἔθνους μας.

Ἡ *Σαμοθράκη* μᾶς ἐνδιαφέρει πολὺ ὡς σύλληψη. Ἐδῶ ὁ Δραγοῦμης ἀνακαλύπτει τὸ ἑλληνικὸ Νησί, τὸ αἰσθάνεται καὶ θέλει νὰ τὸ ἐκφράσει σὰν ἓνα διπλὸ σύμβολο ἀτομικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Τὸ ἀπέριττο, τραχὺ καὶ ἀστραφτερὸ νησί μὲς στὴν αἴγλη τοῦ Αἰγαίου, «ζωντανὸς βράχος ζωσμένος ἀπὸ πολλὴ θάλασσα», φαντάζει στὰ μάτια του σὰν ἔκφραση τοῦ ἐλεύθερου καὶ ἀσυμβίβαστου Ἐγὼ καὶ συνάμα σὰν ἓνα ἀνεξάρτητο μόριο τῆς φυλῆς, ποὺ συμπυκνώνει μέσα του τὴν τρισχιλιόχρονη ἱστορία της. Προσπαθεῖ νὰ ἐναρμονίσει, σὲ μιὰ ἀνώτερη ἑλληνικὴ σύνθεση, τὴν ἐγωλατρεία του καὶ τὸν ἐθνικισμό του. Λέω «προσπαθεῖ», γιατί δὲ νομίζω πὼς τὸ κατορθώνει ἀληθινὰ. Ἴσως, σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο, ἡ συνθετικὴ του ἀδυναμία νὰ εἶναι πιὸ φανερὴ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἀρχικὴ του σύλληψη εἶναι πολὺ συνθετικὴ καὶ δυνατὴ. Τὸ λυρικό του ξεκίνημα μᾶς κάνει ἐντύπωση, μαντεύουμε τὴν πρόθεσή του, καὶ νιώθουμε κιόλας ὅτι μᾶς συγκινεῖ, σὲ λίγο ὁμως ἡ ἔμπνευσή του κομματιάζεται καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα πέφτει. Στὸ μέρος ὅπου θέλει νὰ δώσει τὴν περισσότερὴ ἔνταση, στὴν ἐπίκλησή του στὴ Νίκη (τὴ Νίκη τῆς Σαμοθράκης καὶ τὴν ἰδέα τῆς Νίκης), πέφτει στὸ ρητορισμὸ. Τὸ βιβλίο ὡστόσο ἔχει τὴν ἀξία του καὶ γιὰ ὅτι προαναγγέλλει, ποὺ δὲν κατορθώνει νὰ τὸ φτάσει, καὶ γιὰ τὴν καθαρὴ αἰγαιοπελαγίτικη ἀτμόσφαιρα ποὺ τελικὰ μᾶς ὑποβάλλει. Ἐπίσης γιὰ τίς ὡραίες στιγμὲς τοῦ ὕφους τοῦ Δραγοῦμη ποὺ ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ ὅπως σ' ὅλα του τὰ βιβλία: «Καὶ τὸ νησί αὐτὸ τὸ ἀγάπησα, μὰ ἡ ἀγάπη μου τώρα ἀποκάηκε. Γιατί κατέβηκε, τὰ πήρε καὶ τὰ ἔσβησε ὅλα ἡ μαύρη Νύχτα. Εἶμουν ἔτοιμος γιὰ ἔργα νέα.»

Τὸ καλύτερο βιβλίο του νομίζω πὼς εἶναι τὸ *Ὅσοι ζωντανοί*. Ἐδῶ ἔχουμε τὴν πιὸ συνθετικὴ, τὴν πιὸ γεμάτη εἰκόνα ποὺ μπόρεσε νὰ δώσει τοῦ ἑαυτοῦ του, τῆς ζωῆς του, τῆς ψυχικῆς του ἀνησυχίας καὶ τῶν ἰδεολογικῶν του δραματισμῶν. Ὅλα αὐτὰ σ' ἓναν τόνο ποὺ φανερώνει μιὰν ἀρχὴ ὀριμότητας, μιὰ προσπάθεια νὰ δεσπόσει τὴ ζωὴ μὲ τὸ πνεῦμα, ἓνα θολὸ αἰσθημα αἰωνιότητος. Τὸ βιβλίο εἶναι τοποθετημένο στὴν Πόλη τὰ χρόνια τοῦ Ἰωακείμ Γ' καὶ τῆς νεοτουρκικῆς Ἐπανάστασης, μὲς στίς ζωντανὲς ἀκόμα ἀνα-

μνήσεις τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, στοὺς τρανταγμοὺς τῆς χρόνιας βαλκανικῆς κρίσης καὶ στὰ προμηνύματα τῆς παγκόσμιας θύελλας. Στὸ αὐτοκρατορικό καὶ ἐντατικό ἐκεῖνο περιβάλλον ὁ Ἰων Δραγοῦμης βρῆκε τὸν ἀληθινότερο ἑαυτό του. Μὰ βρῆκε συνάμα καὶ μιὰ βαθιά, ἡδονικὴ καὶ ὀδυνηρὴ γοητεία, ποὺ δὲν τοῦ εἶχε δώσει ἡ κλασικὴ Ἀττικὴ: «Ἡ Πόλη εἶναι μαγεμένη, ὅπως ἡ Βενετία· ὅσο μένεις, τόσο περισσότερο σὲ μαγεύει, καὶ ἀπὸ τὰ μάγια τῆς κανεὶς δὲν δύναται νὰ ξεφύγει· ὅσο πεζὸς καὶ ἂν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, τὸν νικάει πάντα καὶ τὸν ἐξουσιάζει. Ἡ Πόλη ξυπνάει μέσα μας φωνές καὶ ἀνάβει φωτιές καὶ φωτίζει. Τὸ ἀντίκρουμά της μαγνητίζει καὶ πονεῖ...» Τὸ βιβλίο περιέχει χρονογραφικὲς περιγραφὲς τῶν ἡθῶν καὶ τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ μερικὲς ὡραιότατες εἰκόνας τῆς Πόλης, ἀνεξάρτητες ἀπὸ κάθε ἐποχὴ, μερικὲς σελίδες γιὰ τούρκικα νεκροταφεῖα καὶ γιὰ βυζαντινὰ χαλάσματα ἀληθινὰ μαστορικῆς. Ἰδιαίτερα θέλω νὰ ἀναφέρω ἐδῶ ἓνα πορτραῖτο σὲ δυὸ σελίδες τοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ, τόσο ἐπιβλητικό, ποὺ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ τὸ κρατήσουμε ὑπὸ σημείωση σὰν ἓνα κομμάτι πεζογραφικῆς ἀνθολογίας.

Ἀπὸ τὰ λοιπὰ βιβλία τοῦ Δραγοῦμη, τὸ *Μονοπάτι* καὶ τὸ *Ὁ Ἑλληνισμὸς μου καὶ ὁ Ἕλληνας* θὰ ἐνδιαφέρουν κυρίως ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ ἐπικοινωνήσουν ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ πλέρια μὲ τὴν προσωπικότητά του. Στὸ *Σταμάτημα* τὸ ἐνδιαφέρον μας συγκεντρώνεται σ' ἓνα ἀνεξάρτητο ἀφήγημα ὀγδόντα σελίδων ποὺ ἐπιγράφεται: *Πειρασμός*. Ὁ Δραγοῦμης διηγεῖται ἐδῶ σὲ τρίτο πρόσωπο μιὰ ἱστορία ποὺ εἶχε, σὲ μιὰ πόλη τοῦ ἐξωτερικοῦ, μὲ μιὰ νέα Ἑλληνίδα παντρεμένη, γλυκιὰ καὶ χαριτωμένη γυναίκα, ἀλλὰ χωρὶς προσωπικότητα καὶ βέβαια χωρὶς πάθος. Ἡ μορφή τῆς Ἄγνης μᾶς ἀφήνει μιὰ ἐντύπωση πιὸ δυνατὴ καὶ πιὸ βαθιά. Ὁ *Πειρασμός* ὁμως εἶναι γραμμένος μὲ μιὰ τέχνη πιὸ προχωρημένη. Εἶναι τὸ πιὸ πλατὺ καὶ πιὸ δουλεμένο ἀφήγημα τοῦ Δραγοῦμη κ' ἔχει τὴ θέση του στὴ νεοελληνικὴ διηγηματογραφία, σὰν ἓνα ἔργο ἐρωτικῆς ψυχολογίας, μικρὸ βέβαια, ἀλλὰ μὲ κάποια ἀτμόσφαιρα.

Ὁ ἴδιος ὁ Δραγοῦμης χαρακτηρίζει τὴ *Σαμοθράκη* ὡς «μᾶλλον δοκίμιο». Ὁ χαρακτηρισμὸς δὲν εἶναι ἀτυχὸς καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει περίπου γιὰ ὅλα τὰ βιβλία του, ἀλλὰ ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ διατηρηθεῖ τὸ «μᾶλλον», γιατί δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὸ τὸ ἔργο τίποτα τὸ ἀληθινὰ τελειωμένο καὶ ποὺ νὰ μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ καταταγεῖ σὲ τούτην ἢ ἐκείνη τὴν κατηγορία. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀνακάτωμα ἀπὸ δοκίμια, ἄλλοτε ἐπεξεργασμένα καὶ ἄλλοτε σὲ πρωτόγονη μορφή, στὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ συνήθως ὁ ἐξομολογητικὸς, συναισθηματικὸς καὶ ἀναλυτικὸς τόνος, ἀπὸ

ἀφηγήματα λίγο ἢ πολὺ ἀνεξάρτητα, ἀπὸ ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις, ἰδεολογικὰ κηρύγματα, χρονικὰ ἱστορικῶν γεγονότων κλπ. Ὅλο αὐτὸ τὸ ἑτερόκλιτο ὕλικὸ συμπυκνώνεται ὀπως-ὀπως γύρω σ' ἓνα κεντρικὸ πυρῆνα, ἓνα πρόσωπο ποὺ λέγεται Ἀλέξης ἢ Δημήτρης καὶ ποὺ εἶναι μιὰ ζωηρὴ ἀπεικόνιση τοῦ Ἐγὼ τοῦ συγγραφέα. Ἡ σύνθεση ὁμως ποτὲ δὲν εἶναι στερεή. Στὸ πλάσιμο ὄλων αὐτῶν τῶν βιβλίων αἰσθάνεται κανεὶς κάτι τὸ βιασμένο καὶ τὸ τυχαῖο, καὶ μεγάλες ἀνισότητες στὴν ποιότητα, στὴ σοβαρότητα, στὴ διατύπωση, καμμιά φορὰ ἐκπληκτικὲς. Τὸ ἔργο ὡστόσο περιέχει πετράδια πολύτιμα καὶ γενικὰ ἀποτελεῖ μιὰ συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς πεζογραφίας μας, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀπασχολήσῃ σοβαρὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς λογοτεχνίας. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο ἑνὸς προδρόμου.

Ὁ Ἰὼν Δραγοῦμης εἶναι χρονολογικὰ ὁ πρῶτος πεζογράφος μας ποὺ συνειδητο-

ποίησε τὴ σημασία, τὸν πλοῦτο, τὸ βάθος τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸς εἶναι ὁ κυριώτερος τίτλος του. Εἶναι ὁ συγγραφέας ποὺ ἔκανε τὴ στροφή πρὸς τὰ μέσα, πρὸς τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀνάλυση τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Ἐκανε τὴ στροφή ὀπως-ὀπως, χωρὶς νὰ ἔχει τὸν καιρὸ ἢ τὴ διάθεση ἢ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀφιερῶσει στὴν πνευματικὴ του προσπάθεια ὅσες δυνάμεις θὰ χρειαζόντανε. Ὡστόσο, ὁ τίτλος μένει.

Μᾶς μένει ἀκόμα τὸ ὄφος του, τὸ δυνατό καὶ εὐγενικό, ποὺ ἔδωσε ἄλλοτε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν, καὶ ποὺ ἦταν πραγματικά, μιὰ ἐξύψωση τοῦ τόνου τῆς πεζογραφίας μας. Μᾶς μένει, μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του, καὶ τὸ ἔντονο αἰσθημα τῆς προσωπικότητάς του. Ὅσο καὶ ἂν εἶναι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀσυμπλήρωτο καὶ ἀνισο, εἶναι κάτι πολύτιμο νὰ ἔχουμε στὴν ἱστορία τῆς νέας λογοτεχνίας μας μιὰ τέτοια μορφή, τόσο ὠραία, εὐγενικὴ καὶ τρικυμισμένη.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ

Ἡ γῆ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ ἡ γεωγραφία, δηλαδή μιὰ ἀπὸ τίς πολλὰς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ δὲν εἶναι τίποτε ζωντανὸ γιὰ μένα, εἶναι ψόφιο, ὅσο ψόφια εἶναι καὶ ἡ χημεία καὶ ἡ μικροβιολογία. Ζωντανὰ πράγματα γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι μόνον δύο· ὁ ἑαυτὸς του καὶ τὸ ἔθνος του. Μ' αὐτὰ τὰ δύο ὑπάρχουν ὅλα τὰλλα. Μ' αὐτὰ τὰ δύο ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἈΝΘΡΩΠΟΣ, δηλαδή πλάσμα ζωντανό. ἈΝΘΡΩΠΟΣ-ΖΩΟΝ.

ΙΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ